

A grayscale portrait of a man, identified as Professor Qayyrzhan Bekхожун, serves as the background for the text. The man has short, dark hair and is looking slightly to the left of the camera with a neutral expression. He is wearing a dark suit jacket over a light-colored shirt and a dark tie. The background behind him is a soft-focus landscape with rolling hills and a bright sky.

**ПРОФЕССОР
ҚАҰЫРЖАН
БЕКХОЖУННИҢ
ТУҒАНЫНА
100 ЖЫЛ**

БАСПАСӨЗІМІЗДІҢ ТҰҢҒЫШ ШЕЖІРЕШІСІ

(Хайырхан Бекхожин – 100)

**Абдул-Хамид
МАРХАБАЕВ**

*Әл-Фараби атындағы Қазақ
ұлттық университеті ба-
спа ісі және БАҚ дизайны
кафедрасының профессоры,
филология ғылымдарының
докторы*

Бүгіндері жасы жетпістен асқан осы жолдардың иесі жыламай тамақ ішпейтін жеті-сегіз шағында — қазақ маңдайына біткен тұңғыш Университеттің журналистика факультетінің деканы, жасы онға иек артқанда, осы факультетті өмірінің соңғы деміне дейін отыз үш жыл бойы кафедра меңгерушілігін атқарған тұлға бүгіндері бір ғасырға толыпты-ау!

Қазіргі экономикалық аймақтардағы орташа адам өміріне татитын уақыт арасында оның «шинелінен» шықпаған әтібірлі қаламгерлер жоқ деуге болар. Ал, осы Кісі хақында Қазақ совет энциклопедиясы 2 томында 26,5 жол мәліметті «көздері қиып» берген-ді. Онда негізгі сіңірген еңбегі турасында: «1946-47 жж. өзі оқыған университеттің журналистика факультетінің аға оқытушысы, деканы болды. 1948 жылдан журналистика кафедрасының меңгерушісі. Бекхожин журналистика кафедрасын әзірлеу және

Қазақстан баспасөзі тарихын зерттеу ісіне елеулі үлес қосты. Ол – 60-тан астам ғылыми мақала мен «Қазақстан баспасөзінің даму тарихы» атты монографиялық кітаптың авторы», — деумен тынған.

Ал, екелесіп келгенде, ол кісінің жалғыз монографиясының өзінен-ақ қазақтың журналистикатану, публицикатану ғылымында нендей мұра қалдырғанын бұрынғы-кейінгі шәкірттерінің арасынан ежіктеп, жұрт алдына жайып салып, насихаттаған ешкім табылмағанына қалай өкінбейсің?! Алайда, кейін болашақ студенттер үшін «Қазақ баспасөзі тарихының очеркі» аталып, жарық көрген оқулығында елең еткізер талай-талай ойлар барына біз куә.

Мысалы: «Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов өзінің «Сот реформасы туралы» деген мақаласында алдымен реформаның жобасын жасайтын комитеттің құрылымын сынады, «Облыстық басқарманың жанынан құрылған комитет, - деп жазды ол, - тек қана атақты қазақтардан жинап алған пікірге сүйеніп жасап отыр». Сөйтіп, ол комитеттің қазақ халқының ұлттық ерекшелігін ескермей, бұқараның пікірімен санаспай, солардың пайдасына лайықтап жасап отырғанын әшкереледі. «Қоғамдағы мерейі үстем таптың пікірін халықтың шын мұқтажына қарсы пікірден қарау керек, өйткені: қоғам ішіндегі атақты және бай адамдардың мақсаты – жоғары мәдениетті елдердің өзінде де, көбінесе бұқара көпшіліктің мүддесіне жат болады», - деді. Бүгінгімізден жүз қырық алты жыл бұрын ғұлама ғалым Шоқан жазған, отыз жылдан аса ертеректе баспасөз шежірешісі Х.Бекхожин қағидалаған сол жағдай мен қазіргі кейбір келеңсіз ситуациямен салыстыра алар ма едік? Біздіңше, оған толық мүмкіндік бар...

Атап айтсақ, бір басында екі облыста 27 кәсіпорны, 700 мың гектардан аса ауыл шаруашылығына қолайлы жері, 5 элеваторы, 4 нан зауыты, 2 мұнай базасы, 1 авиакомпаниясы, көліктерге май құятын көптеген заправоксы бар холдинг иесі, Парламент Мәжілісінің депутаты, сондай жоғары мәртебелі мінберден кімнің жоғын жоқтайды деп білер едік? Өзіне дейінгі жеті атасына дейін жинаған қазынасы мына дүниелерінің қарасын көре алмайтын, бас-аяғы жиырмашақты жылда игерген байлық иесінің «қара халық үшін» жасалатын реформада қай жаққа қарай аузы қисаюы мүмкін?.. Әрине, барлығымызға да белгілі ғой...

Міне, бір жарым ғасырға жуық ертеректе дуалы ауыздан шыққан, жарты жолда Х.Бекхожин жандандырған публицистика тілімен жеткен за-

пыран идеяның қандай кейіпте, қайдан көрініс тауып отырғанын қынжыла мойындасақ керек. Ал, халықтың басты кредосы Шоқанша айтсақ: «Қазақтар үшін әкімшілік – көкейтесті мәселе, сондықтан оған немқұрайды, атүсті қарай алмайтынымызға биліктегілердің көзі жетсе ғой...»

Осы ойды Х.Бекхожиннің: «Біздің заманымызда, - деп көрсетті ол, - халықтың мұң-мұқтаждарына тікелей қатысы бар экономикалық және әлеуметтік реформалар халық үшін ең маңызды және оған ең тиімді реформалар деп саналады», - деп Шоқанды қайталап та қадап та жазғаны тап қазір де күн тәртібімізде бұлжымай тұрғаны анық.

Журналистиканың теоретик-назирашысы мәртебесінде «соншалықты сүйкімді, соншалықты тамаша адам» (Ф.М.Достоевский), «өз халқын Еуропа мәдениетіне ұштастыра отырып, оның ұлттық қасиетін сақтап қалуды арман еткен» (Н.М.Ядринцев), «өз еліне шексіз берілгендік сезімін сақтап қалған» (П.П.Семенов-Тянь-Шанский) «орыс ориенталистері түгелдей феномен-құбылыс деп мойындаған» (Н.И.Веселовский), «осыған дейін қырғыз (қазақ – А.-Х.М) халқынан шыққан ақиқат нағыз тамаша тұлға боп саналатын» (Г.Н.Потанин) «Ш.Уәлихановтың ағартушылық идеясы ғылыми және публицистикалық мақалаларынан айқын көрінетінін», «халықтың ғылым-біліміне деген правосын қорғағанын», «ұлттық томаға-тұйықтылық пен нигилизмге қарсы болғандығын» дәйектеген Х.Бекхожин...

Шоқанның дүниеге көзқарасының қалыптасуына, бұқарашыл публицист болуына әсер еткен алдымен өз халқының, сонан кейін шығыстың классикалық шығармалары ықпал жасағаны аян. Түптеп келгенде, қазақтың шетел мойындаған ресми тұңғыш ғалымы бола алғанын айғақтаған Х.Бекхожин.

Қазақ журналистикасының бірінші профессорының зерттеу нысанына іліккен екінші тұлға – Ыбырай Алтынсарин — «Дүние жүзі педагогика классиктерінің гуманистік идеяларын басшылыққа алып, оларды қазақ даласында оқу-ағарту практикасына енгізген тұңғыш педагог» (Қазақстан, Ұлттық энциклопедия. 1 т. – А.: Қазақ энциклопедиясының Бас редакциясы, 1998. -318 б.) үшін журналистік кәсіп өзінің қастерлі ой, асқақ арманын жұртшылыққа паш етудегі басты, «космос тілімен» айтқанда, зымыран жеткізгіші болғаны XIX ғасырдың 50-жылдарының аяқ шеніндегі және 60-жылдардың бас кезіндегі журналдарды тауып алып, ерінбей-жалықпай оқып,

«жаңа журналистиканың» бетіндегі шетелдік термин сөздерді және өзіне керекті фактілерді ұқыпты түрде жазып алып отырған. Бір аптаның ішінде жазып алғандары қалың дәптерге айналған, - деп нандырады бізге «Қазақ баспасөзі тарихының очеркі» оқулығының авторы. – Ол кездегі жаңа журналистиканы Н.Г.Чернышевский мен Н.А.Добролюбов (бұл екеуінің еңбектерін Алтынсарин өзінің кітапханасында сақтаған. – А.-Х.М.) алға бастырған «Современник» және революцияшыл-демократиялық бағыттағы басқа да журналдар қалыптастырған-ды».

Ұлтымыздың маңдайына біткен тұңғыш ұстаз мұғалімінің осы баспасөзіміздің халықты ағартуда, қоғамдық ой-пікірді бірден-бір дұрыс жолға салуда таптырмас идеологиялық құрал екеніне көзі жеткен-ді. Өзі өмір сүріп, қиын болса да, игілікті іс атқарып жатқан жылдарда қазақ тілінде мерзімді үнқағаз шығаруды ойлаудың өзі жүзеге аспас арман еді. Сондықтан, амалсыздың күнінен, халыққа әлемдік ғылым, білім жаңалықтарынан мақұрым болған ұлтын құлағдар қылатын кітаптар шығаруды аңсаған-ды.

Сол көкейіндегі мақсаты, қыруар қиындықтардың арқасында жүзеге асты. Ол – «Қазақ хрестоматиясы» Х.Бекхожиннің алдымыздағы кітабынан ол турасында: «Алтынсариннің «Қазақ хрестоматиясын» жұрт газет, журналдың орнына пайдаланды, өйткені: ол кезде мерзімді баспасөз жоқ еді. Оның бұл кітабы әрі оқулық, әрі көпшілікке арналған публицистика және көркем әдебиет шығармаларының жинағы, халыққа әр түрлі білім беретін энциклопедияның рөлін атқарды», - деп куәландырады.

Х.Бекхожиннің кітабының «Ыбырай Алтынсарин – журналист» аталатын тарауында: «Қазақ халқы қарапайым. Біз қарапайымдылықтың өзінен де көп жақсылық табамыз. Қазақ халқы ұғымтал, ақылды, дарынды, бірақ оқымаған халық. Мәселе оны ағартуда болып отырған деп баса айтылуы «қазақтар сотқар, қанқұмар» деушілерге соққы беріп, ұлт намысын қорғады» - дей келе, ұлы педагогтың өмір кредосына айналған бір қазықты пікірін, өкінішке қарай, атүсті баяндап өте шыққан.

Бұл жерде мәселе 21 жасар Алтынсариннің 1860 жылы Қазан университетінің профессоры, белгілі миссионер Н.И.Ильминскийге жазған бір хатында болып отыр. Онда Хайрекең келтірген жолдар түпнұсқада: «Қазақ даласын үш жыл аралағанда қазақтар тапқыр, ақылды, қабілетті, бірақ білімсіз халық екен» дегеніңіз – әбден дұрыс. Қазақтарды оқыту бастықтардың ойына да кіріп-шықпайды, бекіністерде училищелер

салудан гөрі үйінін онсыз да қып-қызыл шатырын сырлауды, онсыз да аппақ қабырғаларын ағартуды артық санайды (Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. 1 т. – 305-306 бб.) – деген-ді.

«Талант – әрқашан да талант», «Тарихтың басты қасиеті — қайталан беретіндігі» деген мәтелдер осындайда еріксіз еске түседі екен. Бір жарым ғасырға жетер-жетпес бұрын Алтынсариннің налуы қазіргі «жаңа қазақтардың» «Кремльдері» мен опырылған, қабырғалары ырсиған, төбелері жауын суына төтеп беруден қалған ауыл мектептері көз алдыңа келгенде, әлгі қанатты сөздерге бас имей көр...

Тұңғыш қазақ мұғалімінің жігерлі қызмет жасап жүрген кездерінде, яғни 1868 жылы «Орынбор және Батыс Сібір генерал-губернаторының дала облыстарын басқару жөніндегі уақытша ережеге» пікір білдіргенде: «Бүгін бір халықтың өмір салтын күшпен өзгерту нағыз қабілетті халықтың өзін де енжар, селсоқ халыққа айналдырып жіберуі мүмкін... Шындығында табиғаттың заңында жас баланы бірден естияр адамға айналдыруға болмайды ғой...» (Қазақ совет энциклопедиясы. 1 т. – 1972. -308 б.), дегені бар. Ол «Очерктің» назарынан тыс қалыпты. алайда Ы.Алтынсариннің сол пікірін тап бүгіндері еске түсіру оңды секілді.

Қазіргі таңда орта және жоғары мектептің қаншама ондаған жылдар бойы беріп жүрген дәрістері өзін ақтаумен келсе де, осы қалыпқа реформа жасауға ерінбегендердің бәрі ұмтылатыны секілді. «Ең әуелі – орта мектепті он екі жылға созғысы келетіндер - әуелі, өздері мектепті 10 не 11 класпен бітіргендер. Солар «бір жылым жетпеді» деп өкінбей, мына күн мен түннің, жыл мен жылдың ара жігі білінбей ғарыштық жылдамдықпен зулап өтіп жатқан заманға, өз балаларын 12 жылға «байлап қоюға» шынымен қайлы ма екен? Екіншіден: қазіргі балалар – акселераттар. Табиғат заңына ешкім қарсы тұра алмас. Жамандықтың бетін ары қылсын, бірақ, қыздарымыз он екі жылдық партада байланып қалмай, «бірдеңеге» ұрынса ше? Ондай жағдайда мектеп жанынан перзентхана салу қажеті тумас па екен?..

Тағы бір «торуылда жүрген» фактор – «ағылшын тілінің геноциді». Біздің жағдайымызда қазіргі – 11, келешектегі 12 жылда үш тілдің жүйірігі боп шығу – сөзсіз көзбояушылық. Солармен шұғылданып жүргенде өмірде талап етілетін білім негіздерін толығымен үйрету дегеніміз – абсурд. Шет тілдерін шексіз бәрімізге бірдей «жаттаттыру» жұмсартып айтқанда – сөлекеттілік. Бүгіндері жасанды жолмен көкке

көтеріп жүрген, асып кеткен, тек халықаралық бизнестегі сауда-саттыққа, есеп-қисапқа жарап қалатын ағылшын тілінде өзі ағылшын Исаак Ньютон бір де бір ғылыми еңбегін жазбаған! Сол тілде аузынан сынық сөйлем шықпаған Қ.Сәтбаев, М.Әуезовтердің мұралары бүгінде бағасын жойды ма? Жоқ! АҚШ-та 230 миллион тұрғындары ағылшынша күні-түні сайрайды екен. Солар түгелдей жоғары білімді, озық азаматтар ма екен? Тағы да – жоқ!.. Осы үштілділікті қоздырып жүрген қалың жұртшылық атын атап сайламай, бір адамның тізімімен тағайындалған парламенттегі «халық қалаулылары» өздері сол «мұрнынан миңгірлейтін» тілдің жүйріктері ме екен? Тағы да – жоқ! Онда неге қазір парламент мінберінен ақыл айтушы сенаторлар мен мәжілісшілер, мектепте өздері ағылшынды білген болып, үйретіп жарытпаса да, ертеңгі ел тізгінін ұстаушы, буыны қата қоймаған жастарымызды солай қарай итере бермек?!

Тарих ғылымының журналистика саласындағы алғашқы докторы Х.Бекхожин XIX ғасырдың бір ғұламасы Абай хақында өз ұстанымын айқын білдіріп кеткенін бүгіндері көріп отырмыз. «Қазақ еліне капиталистік элементтердің енуін, осыған байланысты бұған дейінгі тәртіппен идеология шайқала бастағанын өз көзімен көрген» Абайдың «творчествосының басты тақырыптары халықтың тағдыры туралы, адамның жеке басының қасиеті мен борышы туралы, пайдалы еңбек және оқу-ағарту болып келетінін» саралаған. Бұл тұста басты кәперге алатын сәт – хакімнің «Ғақылия сөздерін» зерттеуші Х.Бекхожин тек жалынды да зерделі публицистика жанрына қойылатын талап-тілек тұрғысынан ғана қарастырған. Мұндай ғылым-зерттеу әдісі автор үшін өте сәтті де ұғымды жай болғанын атап өтуге ұлықсат етіңіздер...

Бір тұста сол кездегі саңлақ доцент Бекхожин: «Абай «Бірінші сөзінде»: «Осы ойыма келген нәрселерді қағазға жаза берейін, ақ қағаз бен кара сияны ермек қылайын, кім де кім ішінен керекті сөз тапса, жазып алсын, я оқысын, керегі жоқ десе, өз сөзім өзімдікі дедім де, оқыры осыған байладым, енді мұнан басқа ешбір жұмысым жоқ», - деген жолдарды нысанаға алады. Соның артын ала, бір сөйлемнен кейін неге екені – қайдам, өзі де айта алатын «оның

әлеуметтік қарқыны халық өзінің қамқорлығына түсінер, сөйтіп, қараңғылықтан, надандықтан арылар деген үмітпен ұштасып жатыр», деген М.И.Фетисовтің пікірін қайталаған...

Мақаламыздың ортаңғы шенінде: «Тарихтың басты қасиеті – қайталан беретіндігі» дегенімізді тағы да еске түсіргіміз келеді. Қазіргіден отыз жылдан аса уақыт бұрын Х.Бекхожин үшін сол «Бірінші сөз» қажеттілік қылған шығар. Ал, маған болмысымызды болжалдаған секілді: «Байлар, олар өздері де бір күн болса да, дәулет қонып, дүниенің жарымы басында тұр. өзінде жоқты малымен сатып алады. Көңілдері – көкте, көздері – аспанда, адалдық, адамдық, ақыл, ғылым, білім – еш нәрсе малдан қымбат демейді. «Мол болса, құдай Тағаланы да паралап алса болады» дейді. Оның діні, Құдайы, халқы, жұрты, білімі, ұяты, ары, жақыны – бәрі мал. Сөзді қайтіп ұқсын, ұғайын десе де қолы тие ме?.. Онша-мұнша қой жүнді қоңыршалар күнін де көре алмай жүр. Аналар анадай болып тұрғанда, білім, ғылым, ақылды не қылсын? Және де білім, ғылым кедейде жоқтай-ақ...» - дегенін көрегендік үлгі есебінде ұсынар едім... Осы жерде қиялгерлік қасиет танытқан дана Абайдың кімдерге мегзеп отырғанын және «Сегізінші сөздің» тап қазірде басымызға түсіп отырғанын өздеріңіз менен артық түсінесіздер ғой...

Саналы өмір жолында жазған Хайрекеннің жалғыз оқулығы бізді жоғарыдағыдай еркін де болса, көңілсіз ойларға жетелейді. Қолына қалам ұстағандардың бүгінгі таңдағы қазіргі жұрт пайдалануға үйірсек сөзі – «имиджин» жарық көрген таралым санымен өлшейтіндер бар. Ресми дипломы бойынша менің бір әріптесім – журналист, бірақ қауіпсіздік мекемесінің майоры әскери дәрежесіне жеткен, марқұм досымның: «Сенің кітабыңның тиражынан шәкірттеріңнің саны әлдеқайда асып түседі», - дегені бар. Осы пікір – мен үшін ең мақтаулы баға.

Өмірден озғанына отыз жыл болған, ал жалпы жасы бір ғасырға толған менің де ұстазым Хайыржан Нұрқожаның ұлы Бекхожиннің жазғанынан гөрі оқытқан дәрістері шәкірт дәрежесінде мақала авторын жоғарыдағыдай бүгінгі күннің бітеу жара мәселелерінің шет-жиегін сәл-пәл түруге итермелеген еді...

